

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar

D O K T O R I D I S S Z E R T Á C I Ó
T É Z I S F Ü Z E T E

Literáty Zoltán:

HOMILETIKA ÉS RETORIKA
Múltbeli kapcsolatok és jelenkori lehetőségeik

– homiletikatörténeti áttekintés –

Témavezető
Dr. Nagy István

Társtémavezetők
Dr. Boross Géza
Dr. Pethő Sándor

Budapest
2009

TÉZISEK

1. tézis

Minden, ami a beszédben testet ölt, már rendelkezik egy bizonyos formával, azaz tartalom és forma elválaszthatatlan egymástól. Ám ezt az unalomig ismételt megállapítást azzal egészítem ki, hogy a stílus retorikai kategória, és minden homiletikai korszak, mely egy bizonyos stílus ellen harcolt (legtöbbször a szofisztika ellen), azt mindig saját stílusát, azaz retorikáját megalkotva tette, és teszi ma is.

2. tézis

Az előzőt figyelembe véve a homiletika viszonyulását a retorikához a múltban és a jelenben csakis az adott szituáció ismeretében lehet értékelni.

3. tézis

Ugyanakkor a homiletikában az a (beszéd/élet) helyzet, amelyben az igehirdetés a hallgatókat megszólítja ma is nagy jelentőségű.

4. tézis

A filozófiai hermeneutika révén újra és új módon értékelt retorika feladata az, hogy a homiletika területén belül is megteremtse a párbeszéd lehetőségét, az egyenlő feltételeket a beszélő és a hallgató között.

MÓDSZEREK

Az értekezés egy homiletikatörténeti áttekintés a teljesség igénye nélkül. Azokat a korszakokat veszem alapul, ahol a retorika és a homiletika kapcsolata valamilyen irányból jól körvonalazható. A módszer lényege, hogy adott korszak filozófiai, hermeneutikai és retorikai vizsgálatának eredményeit vetem egybe a homiletika adott helyzetével és eredményeivel. Ezeket legfőképpen konkrét munkásságokon keresztül igyekszem bemutatni, ahol az általános jellemzők mellett sajátos homiletikai értékek is felbukkannak. A módszer célja, hogy az adott korszakok összefüggéseire és sajátosságaira rávilágítsak. Ezáltal kívánom érthetővé tenni a retorika megítélését egy adott korban. A módszer sarokpontjai a retorikai rendszerek, vagy elgondolások, a stílus és a forma megjelenései (elvetései) a homiletikai gondolkodáson belül. Ezért a stílus és a retorikai szituáció közötti összefüggés kap nagy hangsúlyt majd a dolgozat folyamán. Ez a dolgozat ugyanakkor nem homiletikai stilisztika, így nem vizsgálom benne konkrét prédikációkat. Az egész dolgozat célja, hogy a történetileg rendszerezett tapasztalatok fényében biztosítsa a retorika helyes megítélését a homiletika felől, ugyanakkor válaszokat keressen korunk kihívásaira.

ÖSSZEFOGLALÓ GONDOLATOK

A retorikáról alkotott vélekedés nem ok nélkül sokszínű. A legjobb esetben két és fél ezer esztendő kritikai megítélései húzódnak meg e sokszínűség mögött, rosszabb esetben az előítéletek. Természetesen nem lehet elvonatkoztatni sem magától a tárgytól, sem annak korábbi megítéléseitől, így az előítéletek is megérthetőek.

A retorika szónak nem csupán az egyházban van pejoratív csengése. Sajnos mai korunk (közélet, kultúra) is erősen támogatja a retorikához való negatív viszonyulást, ugyanis a szó értelmezése valahol megfelel a szavak és a tettek különválásának, legalábbis eltérésének. Elegendő, ha a marketing szó jut eszünkbe, ahol a csillogó szavak nem konstatív funkciót töltenek be (igaz–hamis megítélhetőséggel), hanem sokkal inkább performatív módban szerepelnek (hatásos–hatástalan). A hatásos marketing nyelvhasználatáról, gyors és hatásos tárgyalástechnikákról vagy a sikeres állásinterjúkról megjelenő könyvek vagy ún. „tréning” lehetőségek száma nagyon magas.

Ugyanígy tapasztalható jelenség a politikusi szavakba vetett bizalomvesztés is, ahol egy más látszatot teremtő, gondosan felépített kommunikáció legtöbbször hatalmi célokat leplez. Ezt a pejoratív jelentést csak megerősíti a politikai elemzők által gyakran használt „egy párt (vagy személy) retorikája” kifejezés is.

Nos, ebben a milióban a retorika eleve hátrányos helyzetből indul, különösen, ha az ígéhirdetéssel való kapcsolatát vizsgáljuk, amelyben a beszéd etikája nem kerülhet kapcsolatba hasonló jelentéstartalmakkal, mint megtévesztés, látszat stb.

Fölöttébb érdekes a református homiletika kapcsolata a retorikával napjainkban. A klasszikus felosztásban a rétornak köztudottan öt feladata volt, azaz a retorikai folyamat öt egymástól jól megkülönböztethető lépésből állt: anyaggyűjtés, elrendezés, kidolgozás, megtanulás és elmondás. Ezek közül mind az öt lépés részben, három pedig egészében jellemzi napjaink homiletika oktatását, sok esetben gyakorlatát is. Igaz, a feladatok értelmezésében vannak hangsúlybeli eltolódások. Az elmélet és a gyakorlat ellenére a retorikának még sincs pozitív jelentése a magyar homiletikai diskurzusban. A leginkább elfogadott három lépés a második, a negyedik és az ötödik, azaz a diszpozíció, a memória és a beszéd elmondására való szervi alkalmatosság.

A következő két feladat az anyaggyűjtés (inventio) és a kidolgozás (eloquutio), ahol az előbbit részben elfogadással, míg az utóbbit fenntartással kezeli a református homiletika.

A retorika első feladata az anyaggyűjtés vagy, ahogy a retorikai terminus technikus használja, az anyag feltalálása (inventio). A prédikáció esetében, ahogy Barth is fogalmazott, ezt a teológia tudománya végzi el. Éppen ezért látni kell, hogy nem a homiletika feladata az exegézis, a bibliai és a rendszeres teológia részletes művelése, ugyanakkor mivel az út az utóbbiakon keresztül vezet az előbbihez, a homiletikának – egészen pontosan az igehirdetőnek – azzal a képességgel rendelkeznie kell, hogy ezen az úton kompetens módon gyűjtse egybe az igehirdetés anyagát. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni itt a hermeneutika szükségességét, hiszen az Írás értelmezése különböző korokban különböző módszerekkel történt, és ezek a módszerek a hermeneutika területét alkotják. A református prédikáció anyaga csakis Isten Igéje lehet, így az alapige csakis a Bibliából kerülhet ki. A hermeneutika szerepe tehát elsősorban az anyag feltalálásában értékelődik fel.

A retorika legvitatottabb kérdése a homiletikán belül a harmadik lépés, azaz a beszéd kidolgozása, formába öntése. Ugyanis a „retorika” szó legtöbbször – a retorika-, filozófia- és egyháztörténeti tapasztalatok alapján – a stílus szóval azonosult, és nagyrészt ezért társult hozzá negatív jelentés. A klasszikus tudomány a leginkább érzékekre ható stílussal való (vissza) élést szofisztikának nevezte el. A szofisztika jelentése a szép vagy díszes, de ugyanakkor tartalmatlan beszédekre vonatkozott még a 18. és 19. századi megítélés alapján is, amelyben a retorikai kommunikációelméletnek és felosztásoknak ugyan volt jogosultsága, de a nyelv általi hatás kiváltását elvetették. A legtöbb ellenállás a református homiletika részéről a retorikával szemben tehát a „csillogó”, de „semmitmondó” szofisztika miatt alakult ki. Ez a prédikáció stílusbeli és formai kérdésével való törődést erősen visszavetette a 20. századi magyar homiletikában. Ugyanakkor kialakult egy sajátos homiletikai stílus, amely ragaszkodik a magyar nyelv helyes használatához és puritánságához, de legfőbb jellemzője mégis az, hogy a formát másodlagos kérdésként kezeli. Ez a fajta sajátos stílus ma egyre inkább zsákutcának tűnik, egyrészt a tartalmi–formai struktúrák átrendeződése, másrészt prédikációs stílusunk beszűkülése miatt, amit Ebeling és Rahner gettónyelvnek nevezett el.

Ugyanakkor tudni kell, hogy a retorika történetének egyik legfontosabb lépése, hogy saját tudományos eljárásának, rendszerének megszületése is az első szofisztika

elleni védekezésnek köszönhető (Platón, Arisztotelész). Majd a keresztyénség első évszázadai éppen az ún. második szofisztika időszakára estek, amikor Pál apostol a szofisták ellen lép fel erélyesen. Kennedy a szofisztika ellenhatásaként megalkotott retorikát technikai, majd filozófiai retorikának nevezi, és ennek egyfajta útja a keresztyén retorika is. Azaz a retorika és a homiletika között itt nagyon erős párhuzam jelentkezik abban, hogy mindkettő fontosnak érezte a tartalom és az etika elsőbbségét a technikával szemben. Ám a retorika az elmúlt két és fél ezer esztendő alatt folyamatos önkorrekciónak gyakorlatát saját területén, azaz folyamatos megújulásával igyekezett mindig az adott kor kommunikációs (retorikai) szituációját figyelembe venni és a közlés eredményességét ez által is biztosítani. Ehhez hasonlóan a homiletika is küzdött minden korban önmaga stílusáért, legtöbbször a szofisztikus megnyilvánulások ellen, vagy éppen a hirtelen megváltozó befogadói környezet miatt. Véleményem szerint továbbra is ez a törekvés, a változásra való képesség lehet az egyedüli mód arra, hogy a beszűkült és gettósodott egyházi nyelv mindenki számára érthető nyelvvé váljon.

A stílusbeli igények ugyanakkor erősen kapcsolódtak és kapcsolódnak az adott helyzethez, szituációhoz. Ezt nem pusztán a homiletikatörténeti tapasztalat mutatja meg számunkra, hanem Isten hozzánk, emberekhez való odafordulása és kommunikációja is. A Kálvin által oly sokszor hangsúlyozott – Origenésztől származó – alkalmazkodás tana (*accomodatio*) – azaz Isten alkalmazkodik az ember helyzetéhez, felfogóképességéhez – teológiailag is arra kötelezi az igehirdetőt, hogy vegye figyelembe az igehirdetés beszédhelyzetét (történelem, kultúra, hallgatóság stb.). Isten írott és testté lett Kijelentése mindig tekintettel volt a történelem, a kultúra és a hallgatóság által teremtett konkrét szituációra. A bibliai igék *Sitz im Leben* (kontextus) nélküli értelmezése ma is félrevezető. Az Isten Igéje ószövetségi kifejezés mindig konkrét szituációban elhangzó szó és beteljesedő tett. Éppen ezért, ahogy von Rad mondja a próféták igefelfogásáról, „...ritkán tekintették Isten Igéjét, mint olyant a teológiai reflexió tárgyának. A próféták annyira személyesen és olyan közvetlenül kezelték Isten Igéjét, vagyis ez olyannyira a mindenkori időponthoz és mindenkori tartalomhoz illeszkedett, hogy többnyire nem is tudták Jahve szavát mint rendkívül sajátos jelenséget objektív formába önteni.”¹ Ahogy Isten Igéje mindig konkrét egy adott konkrét (élet) helyzetben, úgy a homiletikának is ragaszkodnia kell ahhoz, hogy az Ige hirdetése mindig konkrét legyen konkrét élethelyzetekben. Azaz a

szituáció, a konkrét élethelyzet értelmezése és ismerete elengedhetetlen a homiletika szempontjából.

A hallgatóság képességeihez (és nem igényeihez!) való igazodás elve (szüksége) retorikai kategória.

Hogyan viszonyul a református homiletika a hermeneutikához? Véleményem szerint napjainkban viszonylag tartózkodóan. Nincs pejoratív jelentése, mint a retorika fogalmának, ugyanakkor nem is épül be szervesen a homiletikai struktúrákba. A bibliai hermeneutika természetesen több helyen is szerepel az oktatásban, de a mai értelemben vett hermeneutika kevésbé van jelen a homiletikai diskurzusban.

Pedig nem csupán a reformátusság, hanem egészében véve a protestáns irányváltás a hermeneutikának köszönheti megtörténtét. Luther „hit”, „bűn”, „kegyelem” vagy Kálvin „megszentelődés” fogalmai egy merőben új bibliaértelmezés eredményeként születhettek meg. A megújuló és intézményesülő protestánság a reformátori hermeneutikának köszönhetően az egész Bibliára kiterjesztette értelmezési módját, megalkotva ezzel saját dogmatikáját is (többek között az Institutiot). Luther *Sacra Scriptura sui ipsius interpres* módszere a modern értelemben vett intertextuális hermeneutika első jelenségei közé tartozott, nem beszélve arról, hogy ugyanó a prédikációt nyelveseményként értelmezte, ami szintén a modern hermeneutika egyik kiindulópontja. Ám a reformátori korban a hermeneutika még erősen kötődött az értelmezésre váró (szoruló) szöveghez.

A hermeneutika szempontjából – különösen annak mai értelmében, a mindenre kiterjedő értelmezési módszert tekintve – az egyik legjelentősebb személy egy református lelkész, Friedrich Schleiermacher volt. Schleiermacher a hermeneutika működését már elválasztotta az adott szövegtől és a mindenütt megjelenő „idegenség” értelmezését tűzte ki célul. Módszerében a történeti (grammatikai) mellett megjelenik a pszichológiai (technikai) értelmezés is.

A 20. században a heideggeri és gadameri hermeneutika Bultmann tanítványainak, Ebeling és Fuchs munkásságában vált a keresztyén teológia és homiletika meghatározó részévé. Ez az új hermeneutika az Írásra úgy tekint, mint ami kezdetben is hirdetett Ige volt, és újra csak arra vár, hogy meghirdessék. Ebeling erősen kötődött Barth teológiájához, szerinte a hermeneutika feladata Isten szavának hiteles megszólaltatása, mert az Ige belső igénye, hogy proklamálják. Szintén Ebeling

¹ von Rad, Gerhard: Az Ószövetség teológiája II., 80.p., Osiris, Budapest, 2001.

volt az, aki tudatosan fordult a reformátorokhoz, különösen Lutherhez, aki a prédikáció eseményében – ahogy az előbb írtam – nyelveseményt látott. Az új hermeneutika alapjai is a nyelveseményhez kötődtek, vagyis az Igében Isten cselekedetét látták, aminek újra meg kell történnie az igehirdetés nyelveseményében is. A hermeneutika tehát különös figyelmet szentel az igehirdetés tudományának, melynek eredményei az 1960-as évektől kezdődően a német empirikus (és egyben retorikus) homiletikát, valamint az amerikai új homiletikát követő 21. században már értékelhetőek. Azaz már nem csupán az Írás értelmezését látta a retorika öt feladatának első lépéseként, hanem az Írás értelmezéséből levont konzekvenciák alapján új módszertani impulzusokkal segítette a homiletikai gondolkodást.

Az új filozófiai hermeneutikai fordulat kulcsszava a párbeszéd. Ez a homiletikán belül nem tevékenységet jelent, azaz a prédikáció nem válik hangos párbeszéddé a szószék és a padosorok között, hanem elsősorban módszert a homiletikai folyamat elgondolásában. Ez a módszer arra hívja fel a figyelmünket, hogy a régi közlési folyamatok helyett az út ma a beszélgetés útja. Isten párbeszédben van az emberrel, és ennek arra kell indítania az igehirdetőt és az igehallgatót is, hogy egymással is párbeszédben legyenek.

A modernkori hermeneutika jelentősége abban van, hogy újra visszaadta a retorika számára tudományos tekintélyét. A retorika már nem a másik megsemmisítésének eszköze, a meggyőzés fegyvere, hanem a másikkal való kapcsolatteremtés egyetlen útja. Itt nem ellenérdekek csapnak össze, hanem egy beszélgetésben közös út kezdődik el, amely elvezet egészen a célig. Így a hermeneutika szerepe abban értékelődik fel retorikai téren, hogy segíti a párbeszéd létrejöttét.

A DOLGOZAT FELÉPÍTÉSE.

A bevezetésben miután megvizsgálom a retorika és a modern hermeneutika kapcsolatát, a stílus és a szituáció rövid retorikai elemzését végzem el, amelyek a dolgozat folyamán fel-felbukkannak.

Ezek után Pál apostol Korinthusban írt első levele alapján vizsgálom meg az ő retorikával szemben tanúsított ellenállásának az okait. Az ő idejében még csak kifejlődő második szofisztika alkonyán Augustinus, a retorikához való visszatérés szükségességét alátámasztó érveit elemzem.

A következő nagy korszak a reformáció. A retorika és homiletika helyzete ebben a korban az útkeresés időszakát éli. Erasmus, Melanchthon, Hyperius és Kálvin gondolatain keresztül azt nézem meg, hogy a négyféle viszonyulást milyen társadalmi és hitbeli adottságok motiválták.

A felvilágosodás korát követő romantika nagy hatással volt a 20. század homiletikájára is. Így a korszakalapító Schleiermacher munkássága után Ritschl és Vinet, mint az akarati és az esztétikai retorikát igénylő gondolatait vizsgálom meg. Ezek után részletesen ismertetem a 19. század amerikai, a magyar kutatásokban eddig kevésbé feltárt, homiletikát. Ez a korszak egyértelműen Kant hatása alatt fogalmazza meg a maga erkölcsi és szubjektív filozófiájával a retorika hasznát és haszontalanságát. Ennek fokozatos fejlődése jut kiteljesedésre aztán a 19. század végi liberalizmus homiletikájában, ahol a formatan rendkívül megerősödik, viszont az Isten Igéjének relevánsága nagyon meggyengül.

Az erre történő ellenreakciót az igeteológia homiletikájában Barth, Thurneysen és Bonhoeffer gondolatain keresztül mutatom be. Egyrészt itt válik újra hangsúlyossá az a tézisem, hogy aki a retorika ellen küzd, az is retorikát alkalmaz, csak éppen más tartalmi és formai összefüggésekben.

A közelmúlt homiletikájának vizsgálata előtt fontosnak tartottam alaposan megnézni azt a hermeneutikai fordulatot, amely aztán a homiletika területén is változásokat indított el. Ezek mellett egy mai társadalmi szintű elemzés vázlatát is röviden megfogalmaztam, hogy például az amerikai New Homiletic jelenség szituációja könnyebben elképzelhető legyen. Érdekes jelenség, hogy míg a német talajon adott kísérleti homiletikai válaszok újra a retorika fogalmához kapcsolódtak vissza, addig az amerikai New Homiletic retorikaellenessége meghatározó volt. Ám még érdekesebb, hogy a német homiletika a 60-as évektől kezdve inkább a hermeneutikai (főleg gadameri) és nem a klasszikus retorikai talajba gyökerezett, míg az önmagát retorikaellenesnek tartó amerikai kísérleti modellre sokkal inkább jellemző a retorika pátozra alapuló meggyőzési jellege. Főleg ez utóbbit igyekeztem értelmezni és kritikailag megvizsgálni.

Befejezésül pedig a magyar homiletika történet egyik legnagyobb alakjának, Ravasz Lászlónak vizsgáltam meg a retorika és homiletika kapcsolatáról szóló gondolatait és az utána következő barthiánus kor retorikával szemben tanúsított magatartását. Mindezek után pedig igyekszem a magyar református egyház helyzetét a magyar és a globális viszonyok között felvázolni, illetve az igehirdetés helyét

meghatározni a szituáció és a stílus szempontjából. Következtetésképpen arra jutottam, hogy a helyes stílus érdekében mai magyar társadalmi és egyházi viszonyaink között fontos, hogy

- 1) a homiletikai elgondolás a párbeszédre alapuljon,
- 2) homiletikai formátárunk gazdagodjon,
- 3) a prédikációra, mint nyelveseményre tekintsünk, amelyben az Igeesemény válik megtapasztalhatóvá,
- 4) az igehirdető alázata a prédikációval és Istennel szemben valós legyen,
- 5) az igehirdetés szenvedélyét és örömét soha el ne veszítse az igehirdető.